

αγορά ταχύτερες, ασφαλέστερες και αποτελεσματικότερες. Αν η Δυτική Ευρώπη στην εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων ήταν ένας σοβαρός εξωτερικός παράγων αποσταθεροποίησης και συνεχών εμπλοκών, κατά το φθίνοντα ΙΓ και ΙΔ αιώνα, αποτελούσε μία εσωτερική, πιεστική, καθημερινή πραγματικότητα, της οποίας ολόενα και σπανιότερα οι προτάσεις και οι επιλογές συνέπιπταν με τις επιθυμίες των Ρωμαίων. Τέλος, αν ο παλιός αραβικός παράγων ελαχιστοποιόταν βαθμιαία, ο τουρκικός κίνδυνος (σελτζουκικός και οθωμανικός) οικειοποιούμενος και σχεδόν μονοπωλώντας το Ισλάμ, έκρουε ήδη τις ανατολικές θύρες της Ρωμαϊδός (δηλ. του Βυζαντίου).

Οι από τη Νίκαια ρωμιοί, οι νέοι κύριοι της Κωνσταντινούπολης, εγγώριζαν εξ ιδίων τα της Ανατολής και δεν ήταν δύσκολο να αποτιμούν τη δυτικοευρωπαϊκή ισχύ, εμπορική και στρατιωτική. Ήταν δυνατή μία Ρωμανία (Βυζάντιο) ουδέτερη(ο); Ουδείς ανεγνώριζε το ρόλο αυτό, ούτε οι ενδιαφερόμενοι, τους οποίους το ιδεώδες μιας ανακατάκτησης (reconquista) διακατείχε περισσότερο ή λιγότερο. Ο γεωπολιτικός ορίζοντας της Πόλης, τα «στενά» του Βοσπόρου, ο

σμών μέσω του γραφειοκρατικού δικτύου ως απόλυτος μονάρχης αλλά ταυτόχρονα είναι ο ηγεμόνας της Ρωμανίας, επικεφαλής μιας αυξομειούμενης ομάδας ευγενών, που η ιδιότητά τους αυτή τους έλκει υπέρ της εξουσίας του κράτους, του οποίου όμως είναι οι εκπρόσωποι, εφόσον βρίσκονται επικεφαλής των μηχανισμών του. Αποδίδουν τον οφειλόμενο όρκο πίστωσης προς τον ηγεμόνα όπως όλοι οι Ρωμαίοι πολίτες/υπάκοοι λαμβάνουν όμως με τη σειρά τους όρκο πίστωσης από τους υπ' αυτούς. Διπλή υποταγή σε ένα σύστημα, του οποίου προϋπόθεση είναι η εν Χριστώ τω Θεώ μοναρχία. Οι καιροί επιβάλλουν, όμως, χαλαρούς δεσμούς εξάρτησης, ενώ οι υποστηρικτές ενός άκρατου συγκεντρωτισμού σε όλες τις εκφάνσεις των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών επιλογών δεν παύουν να υπάρχουν· από τον Θωμά Μάγιστρο και τους Θεσσαλονικείς φίλους του, σύγχρονους του Μανουήλ Πανσέληνου, ως τον Θεόδωρο Μετοχίτη, στην Κωνσταντινούπολη, εξαιρέτο λόγιο αλλά αργυρώνητο πολιτικό.

Πλειάδα γεγονότων θα σηματοδέψει τα τέλη του ΙΓ και το πρώτο μισό του ΙΔ αιώνα: Η Ένωση της Lyon, η πλήρης χειραφέτηση των Σέρβων, ο ιδιότυπος «ηγεμονικός» ρόλος της Γαλλίδας αυτοκράτειρας Ειρήνης Παλαιολογίνας, τον οποίο ωστόσο έχουν σχετικά αβασάνιστα υπερτιμήσει οι ιστορικοί, ο ανταγωνισμός των Ανδρονίκων Β' και Γ' Παλαιολόγων για την εξουσία, κ.τ.λ. για να μη ξεχάσουμε ακόμη τη στάση

των λεγόμενων «Ζηλωτών» στη Θεσσαλονίκη και στην υπόλοιπη Μακεδονία, και τέλος η σιωπηρή πανώλη του 1347/8. Διαδοχικά και όχι ευκαταφρόνητα πλήγματα εις βάρος της μοναρχίας, του κράτους και αυτής καθ' αυτής της ρωμαϊκής επικράτειας. Περί τα μέσα του ΙΔ αιώνα, οι Ρωμαίοι, όπως γράφει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, παλατιανός χρονογράφος, είχαν γίνει ίσκιοι των εαυτών τους, μαυροφορούσαν, και οι φορολόγοι δεν εύρισκαν από ποιον να εισπράξουν τέλη και φόρους....

Στις πιεστικές αυτές συγκυρίες, ανθεί, με κέντρο τη Μακεδονία, η Τέχνη. Ονομάστηκε «αναγέννηση» σε αντίθεση με το συντηρητισμό της Κωνσταντινούπολης. Μάλλον είναι λανθασμένη απόδοση που δεν βοηθεί την κατανόηση μιας ανησυχνητικής επικαιρότητας και των αναζητήσεων των ανθρώπων. Το αποδεικνύει το σύνολο έργο της Μακεδονικής Σχολής και βέβαια του Μανουήλ Πανσέληνου.

Βιβλιογραφία:

Α. Μαυρομμάτης (επιμ.) «Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του» (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών) Αθήνα 1999.

Αγγλική Λαϊόν, «Peasant society in the late byzantine empire», Princeton, N.J. 1977

Α. Μαυρομμάτης, «Οι πρώτοι Παλαιολόγοι, Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας», Αθήνα 1983.

Πλειάδα γεγονότων σηματοδεύει τα τέλη του 13ου και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι., χρονική περίοδο του Πανσέληνου

έλεγχος της Θεσσαλονίκης, πρωτεύουσας των Βαλκανίων όπως πάντοτε, μέχρι την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, αλλά και σήμερα, η ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, οι δρόμοι, χερσαίοι και θαλάσσιοι, προς την ασιατική ενδοχώρα, όλα εν πάση περιπτώσει, συνιστούσαν ένα δέλεαρ ισχυρότατο για τον βουλόμενο να έρξει της Μεσογείου.

Φεουδαρχία και γραφειοκρατία

Είναι περισσότερο από έκδηλη, καθόλη την παλαιολογική περίοδο, η τάση των μελών της άρχουσας τάξης, λαϊκής και εκκλησιαστικής, να μειώσει την απόσταση από τον αυτοκράτορα, σύμβολο της πραγματικότητας της εξουσίας του κράτους (δηλ. της Ρωμανίας αρχής). Η απόκτηση οικονομικής ευρωστίας, κυρίως μέσω των αυτοκρατορικών προνομίων και αυτονομίας στη διαχείριση των κοινών, επιτρέπει στους ευγενείς να μετέχουν ολόενα και αποτελεσματικότερα στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων αποδυναμώνοντας έτσι την ισχύ του κράτους και των μηχανισμών του. Φεουδαρχία και γραφειοκρατία· δύο αντιλήψεις αντιμαχόμενες αλλά και παραπληρωματικές συνιστούν την πραγματικότητα των αιώνων πριν από την Αλωση. Ο βασιλεύς και αυτοκράτωρ των Ρωμαίων επιχειρεί να διατηρήσει τον έλεγχο των μηχανι-

Τον ΠΑΡΗ ΓΟΥΝΑΡΊΔΗ

Ερευνητή στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρυματός Ερευνών

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Παλαιολόγου στον αυτοκρατορικό θρόνο (1259) ήταν κοινή απόφαση της βυζαντινής άρχουσας τάξης, λαϊκών και εκκλησιαστικών. Ανάμεσα στα ελάχιστα μέλη της που δεν συμφωνούσαν να παραμεριστεί ο Ιωάννης Δ' Λάσκαρις, ο κατά το δίκαιο της διαδοχής νόμιμος κάτοχος της αυτοκρατορικής εξουσίας, ήταν και ο πατριάρχης Αρσένιος, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί (αρχές του 1260). Μόνο δύο ιεράρχες τον ακολούθησαν· όμως πολλοί μοναχοί θεώρησαν την απομάκρυνσή του παράνομη και ξεκίνησαν εκστρατεία κατά της πολιτικής εξουσίας. Η επάνοδος του Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο (Μάιος-Ιούνιος 1261) δεν έσβησε την αντιπολιτευτική διάθεση. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τις δυνάμεις του κράτους της Νικαίας (25/7/1261), σε συνθήκες λαϊκής εξέγερσης, που προκλήθηκε από την τύφλωση του Ιωάννη Δ' με διαταγή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η',

ο πατριάρχης αφόρισε τον κάτοχο της πολιτικής εξουσίας. Η καθαιρέση του Αρσενίου (1264) από μια σύνοδο υποταγμένη στη βούληση του αυτοκράτορα προκάλεσε έντονη αντίδραση· μοναχοί, με το σύνθημα *μη άψη, μηδέ θίγης*, πόρτα - πόρτα, ζητούσαν από τους πολίτες να αποφύγουν κάθε επαφή με την επίσημη εκκλησία και όσους είχαν συμφωνήσει στην αποπομπή του πατριάρχη. Ήταν η αρχή του κινήματος των Αρσενιατών, το οποίο κράτησε μισό περίπου αιώνα και συντάραξε τη βυζαντινή κοινωνία. Ο αυτοκράτορας έλαβε σκληρά κατασταλτικά μέτρα για να καταπνίξει τις αντιδράσεις των Αρσενιατών.

Την τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στην εκκλησία επέτειναν δύο ακόμη γεγονότα. Το ένα ήταν η άνοδος του ιερομόναχου Ιωσήφ, πνευματικού του Μιχαήλ Η', στον πατριαρχικό θρόνο (28/12/1266). Η τοποθέτηση του Ιωσήφ επικεφαλής της εκκλησίας προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Αρσενιατών, γιατί την θεωρούσαν παράνομη και τον ίδιο αφορισμένο από τον πατριάρχη Αρσένιο. Το άλλο ήταν η ένωση των εκκλησιών, της βυζαντινής και της ρωμαϊκής, στη σύνοδο της Λυών (1274), γεγονός που συγκλόνισε τη

Η εποχή του Πανσέληνου

◀ *Πίνακας του Ισπανού ζωγράφου Francisco de Zurbarán στον οποίο απεικονίζεται ο καρδινάλιος Bonaventura καθώς δέχεται τους Βυζαντινούς απεσταλμένους στη Σύνοδο της Ανών (1274) για την ένωση των δύο Εκκλησιών. Αν και ο Ανδρόνικος Β΄ αποκήρυξε την ένωση μόλις ανήλθε στο θρόνο (1282–1328), η διαμάχη μεταξύ Αρσενιστών και Ιωσηφιτών συνεχίστηκε.*

βυζαντινή κοινωνία. Τα μέλη της βυζαντινής εκκλησιαστικής ιεραρχίας, εκτός από τον πατριάρχη Ιωσήφ, αποδέχτηκαν την ένωση που επέβαλε ο Μιχαήλ Η΄. Ο πατριάρχης Ιωσήφ, όπως είχε δεσμευτεί πριν από την ένωση, παραιτήθηκε (Ιανουάριος 1275). Μαζί του συμφώνησαν, τουλάχιστον λεκτικά, πολλά μέλη του πατριαρχικού κλήρου καθώς και μοναχοί, οι οποίοι αποτέλεσαν μια ακόμη κίνηση αντιπολίτευσης στην πολιτική εξουσία, τους Ιωσηφίτες. Την κίνηση των Ιωσηφιτών αγκάλιασε η αριστοκρατία που δεν ήλθε σε ρήξη, εκτός από εξαιρέσεις, ούτε με την επίσημη εκκλησία ούτε και με τον αυτοκράτορα. Ο λαός, που ήταν αντίθετος στην ένωση, χωρίστηκε σε δύο παρατάξεις, των οποίων, όπως λέει ο Παχυμέρης, η αντίθεση ήταν ίση, αν όχι μεγαλύτερη, με αυτή που είχαν προς τους Λατίνους. Μοναχοί από τα δύο κινήματα διαβεβαίωναν ότι κάθε πιστός, αν τους ακολουθούσε, θα έσωζε την ψυχή του εκ της κορύζης δηλαδή από την ένωση των εκκλησιών. Ο τρόπος δράσης και των δύο ομάδων ήταν κοινός, όπως τουλάχιστον τον είδαν οι ενωτικοί συνοδικοί που τους αφόρισαν (1277): οι αντιπαλοί της ένωσης προέτρεπαν τους πιστούς να μην εκκλησιάζονται, να μη σέβονται τους ιερείς και να απέχουν από κάθε ιεροτε-

λεστία που προέρχονταν από την επίσημη εκκλησία. Για να καταστείλει τις αντιδράσεις στην ένωση των εκκλησιών, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος εξαπέλυσε νέο κύμα διωγμών.

Η διαμάχη συνεχίζεται

Η αποκλήρυξη της ένωσης από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, μόλις ανήλθε στο θρόνο, δεν έλυσε τη διαμάχη των Αρσενιστών και των οπαδών του Ιωσήφ. Κοινό αίτημα των δύο κινήσεων ήταν η κάθαρση της εκκλησίας από τους ενωτικούς. Ωστόσο, για τους Αρσενιστές, η επάνοδος στον πατριαρχικό θρόνο του γηραιού Ιωσήφ (31/12/1282) ήταν ένας επαρκής λόγος για να συνεχίσουν την αντιπολίτευση. Η αντιπολίτευση συνεχίστηκε ακόμη και όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος, με τη συναίνεσή τους, επέλεξε ως πατριάρχη τον πρωταποστολάριο των ανακτόρων Γεώργιο τον Κύπριο, που πήρε το όνομα Γρηγόριος (28/3/1283). Μολονότι ο πατριάρχης Γρηγόριος συνέπραξε με τους Αρσενιστές στην κάθαρση της εκκλησίας, οι περισσότεροι από αυτούς, στη σύνοδο που έγινε στο Αδραμύττιο (Απρίλιος 1284), δεν συμφώνησαν να ενσωματωθούν στην επίσημη εκκλησία. Όπως λέει ο ίδιος ο πατριάρχης, οι Αρσενιστές συγκεντρώνονταν σε δημόσιους χώρους και κατηγορούσαν την επίσημη εκκλησία. Είχαν δημιουργήσει μια παράλληλη εκκλησία: έτσι όταν κάποιος πέθαινε χρησιμοποιούσαν τους ιερείς τους, τους ψάλτες τους, ακόμη και τους νεκροθάφτες τους, για να του εξασφαλίσουν, όπως έλεγαν, ευσεβή και ορθόδοξο θάνατο. Όπως χαρακτηρίστικά αναφέρει ο Γρηγόριος, πολλοί κληρικοί εγκατέλειπαν την επίσημη εκκλησία και περνούσαν με το μέρος των Αρσενιστών, επειδή έτσι μπορούσαν να κερδίζουν περισσότερα. Όμως, οι Αρσενιστές δεν ήταν το μόνο πρόβλημα που ταλάνιζε την εκκλησία. Κάποιοι αδέξιοι χειρισμοί του πατριάρχη Γρηγορίου στην έκφραση των απόψεών του για την ένωση των εκκλησιών δημιούργησε αντιδράσεις στο εσωτερικό της εκκλησίας. Μερικοί ιεράρχες απαίτησαν την παραιτήσή του, πράγμα που έκανε (Ιούνιος 1289).

Η άνοδος στον πατριαρχικό θρόνο του ασκητή μοναχού Αθανασίου (14/10/1289) σηματοδότησε μια τομή στη συμπεριφορά του πατριάρχη. Ο Αθανάσιος προσπάθησε να αποκαταστήσει την τάξη στην εκκλησία και να δώσει λύση στα σωρευμένα προβλήματα, ερχόμενος σε σύγκρουση με την καθεστεινική τάξη της εκκλησίας, τους ιεράρχες και τους κληρικούς του

πατριαρχείου. Η αντίδραση του ανώτερου κλήρου τον ανάγκασε να απομακρυνθεί (16/10/1293). Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος, έπειτα από μια δεκαετία πατριαρχίας του Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά (1/1/1294–21/6/1303), στη διάρκεια της οποίας τα προβλήματα πολλαπλασιάστηκαν και η σύνοδος είχε διχαστεί, επανέφερε τον Αθανάσιο (β΄ πατριαρχία 1303–1309).

Ο αγώνας του Αθανασίου

Ο Αθανάσιος άνοιξε έναν πολυμέτωπο αγώνα. Κατ' αρχήν, στράφηκε κατά των ιεραρχών που είχαν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να επιστρέψουν στις έδρες τους, κοντά στους πιστούς. Έπειτα, ήλθε σε ρήξη με τον πατριαρχικό κλήρο, που αποτελούσε ένα κληρονομικό σώμα, κράτος εν κράτει στη διοίκηση

Τα δύο κινήματα, Αρσενιστών και Ιωσηφιτών, αναταράσσουν τους κόλπους της Ανατολικής Εκκλησίας

της εκκλησίας. Ο πατριάρχης προσπάθησε να βάλει τάξη στον πατριαρχικό κλήρο και απαιτούσε από τα μέλη του να εγκαταλείψουν τις λεπτές απολαύσεις της ζωής και να διαβιώνουν, όπως όφειλαν, με τρόπο ανάλογο με αυτόν των μοναχών. Επίσης, άνοιξε μέτωπο κατά των Αρσενιστών, που είχαν καταστεί ο θεσμικός αντιπολιτευτικός συνομιλητής της πολιτικής εξουσίας στα θέματα της εκκλησίας. Τέλος, προσπάθησε να αποκαταστήσει την πειθαρχία στην κοινωνία των μοναχών. Σε περίοδο που ο ρόλος των μοναχών στο εσωτερικό της εκκλησίας ήταν καθοριστικός και στις θέσεις της ιεραρχίας εκλέγονταν άνθρωποι που είχαν ως μόνο προσόν τη μοναχική ιδιότητά τους, ο Αθανάσιος απαίτησε από τους μοναχούς την πιστή εφαρμογή των κανόνων και των μοναχικών αρετών.

Ο πατριάρχης Αθανάσιος, στη διδασκαλία του, έθεσε ως κεντρικό θεσμό την εκκλησία, τονίζοντας ότι εκτός αυτής δεν υπήρχε σωτηρία. Απέναντι στην αναρχία που είχε επικρατήσει με τα κινήματα των Αρσενιστών και των Ιωσηφιτών, υποστήριζε ότι εκκλησία ήταν ο μόνος διδάσκαλος των πιστών για την ορθότητα των δογμάτων. Πρεσβεύοντας ότι τα δυσάρεστα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, που έδειχναν την αδυναμία του βυζαντινού κράτους, προέρχονταν από την παραβίαση των νόμων του Θεού, ο πατριάρχης απαίτησε την ηθική κάθαρση της κοινωνίας. Ηθελε να ανασυ-

γκροτήσει την κοινωνία στα πρότυπα και με την αυστηρότητα του μοναχικού βίου. Στην προσπάθειά του αυτή συγκέντρωνε μοναχούς, ιερωμένους και πλήθος κόσμου και οργάνωνε αγρυπνίες και λιτανείες, δημιουργώντας έτσι και ένα λαϊκό ρεύμα υποστήριξης του.

Ο πατριάρχης συμμετείχε σε εκδηλώσεις που εξέφραζαν τη λαϊκή δυσανεμία και νομιμόφρων προς την πολιτική εξουσία, προσπαθούσε να πλαισιώσει τις διαθέσεις του λαού. Ωστόσο, η παρέμβασή του στις λαϊκές τάξεις δεν ήταν μόνον στα λόγια, προσπάθησε να βοηθήσει εμπράκτως. Έτσι, το 1304, σε μια πρωτεύουσα που βρισκόταν στα πρόθυρα του λιμού και της εξέγερσης, ο Αθανάσιος απαίτησε από τον αυτοκράτορα να ληφθούν μέτρα κατά της αισχροκέρδειας στην τιμή του σιταριού. Μάλιστα, σύμφωνα

με το βίο του, ο Αθανάσιος έστησε στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης συσσίτια. Επίσης, έλαβε από τον αυτοκράτορα το δικαίωμα να εκδώσει τροπολογίες στην υπάρχουσα νομοθεσία, τροπολογίες που αφορούσαν την καθημερινή ζωή. Παρά τη λαϊκή υποστήριξη, οι αντιδράσεις στο εσωτερικό της εκκλησίας ήταν ανυπέρβλητες και ο πατριάρχης Αθανάσιος αναγκάστηκε να παραιτηθεί.

Όταν, το 1310, με πρωτοβουλία του νέου πατριάρχη Νήφωνα, οι Αρσενιστές ενσωματώθηκαν θριαμβευτικά στην εκκλησία, ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόκλητος διέκοψε την κοινωνία με την επίσημη εκκλησία. Ο Θεόκλητος ήταν πνευματικό τέκνο του αγιορείτη Νικηφόρου του πουσαστού, του οποίου πρέπει να ήταν μαθητής και ο πατριάρχης Αθανάσιος. Στάθηκε συμπαραστάτης του Αθανασίου στην προσπάθεια για αποκατάσταση της τάξης στην εκκλησία, θεωρώντας απαράδεκτο ότι ο πιστός λαός είχε χωριστεί εις πολλά τμήματα... και εις διαφόρους συνάξεις ή μάλλον παρατάξεις. Ο ιεράρχης της Φιλαδελφείας έθετε στο κέντρο της διδασκαλίας του την εκκλησιαστική κοινωνία και την ισχύ των ιερουργιών. Ηθελε στη διοίκηση της εκκλησίας μια ουσιαστική πνευματική αριστοκρατία.

Ο Θεόκλητος Φιλαδελφείας ήταν ένας από τους διδάξαντες τη «Μέθοδο» προσευχής των μοναχών, που αποτέλεσε πρακτική του πουσασμού. Άλλωστε, ο υπερασπιστής του πουσασμού Γρηγόριος Παλαμάς αναγνώριζε στον Θεόκλητο και στον πατριάρχη Αθανάσιο τους πνευματικούς του οδηγούς. Όπως είναι γνωστό, ο Γρηγόριος Παλαμάς προκάλεσε με τη διδασκαλία του ακόμη μια αναταραχή στη βυζαντινή εκκλησία. Όμως αυτά ήλθαν μετά τον Μανουήλ Πανσέληνο.